

ՐԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՐԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒԻ ՄԱՍԻՆ

Է.

(Շարունակություն)

24. — Էական կետ մին է եւրոպական մասնակցներու եւ աւարտներու հանդէպ պատշաճեցրնել այնպիսի հայ վերջաւորութիւններ, որոնք գոնէ ընդհանուր իմաստին յարմար ըլլան — կամ հակառակ ու շփոթ իմաստ մը չտան, — եւ միւս կողմանէ բառերուն խորթ ու տարօրինակ երեւոյթ չընծայեն՝ գոնէ որչափ կարելի է: Որովհետեւ ճշդիւ տարրաբանական կազմութեանց մէջ վերջինս յաճախ անխուսափելի է: Եթէ աչքէ անցընենք նոյն իսկ այն քանի մը վերջաւորութիւնները, զոր վերջը յառաջ բերինք, պիտի տեսնենք որ անոնց հազիւ մէկ մասն հայերէն է: Մեծ մասն եւրոպական, աւելի ճիշդ ուսմանական (յատկապէս գաղղիներէն) վերջաւորութիւններ են՝ որոնք կը կցուին հայ բառերուն: Զասոնք եւ վերջը յառաջ բերուածները հարեւանցի ալ նկատելով կը տեսնենք որ գործածուած մասնակցներէն հազիւ մէկ քանին որոշ ու անշփոթելի են: Մեծ մասն իրարու այնպէս մերձաւոր են որ առանձին մտադրութիւն պէտք է զանազանելու համար: Ասի թերութիւն մըն է, որմէ պէտք էր խորշիլ եւ դժուար չէր. — այնչափ մեծ թուով բառավերջեր ունինք մեր լեզուի մէջ: Օրինակի համար քի գրածը -իո = -ine յարմար չէ: Որովհետեւ նախ ասի կը նոյնանայ -ite աւարտին հետ, զոր ուրիշները -իո կը գրեն, եւ երկրորդ՝ ի

1 Յիշենք իբրեւ ուրիշ օրինակ մը, — առանց խնդիր ընելու թէ այս բառերէն գոնէ մաս մ'առհասարակ լաւ էր թարգմանել հայերէնի այսպիսի ձեւերով: Կենթոյն (գերմ. Bensoe, գլ. benjoin) բառէն կազմուած են ի միջի պլոն՝ կնդրու (անգլ. benzal 2, իսկ ք ուրիշ բառերու մէջ -ալ). — կնդրէն (1) կնդրէն (ք. benzène, 2՝ բնակնդրու). — կնդրու (1), կնդրէն (ք. 2 benzile եւն. իսկ benzyle 2՝ «կնդրէն, ուրիշ տեղ յաճախ -էլ). — կնդրէն (1), կնդրէն (ք. 2 benzine). — կնդրու (1), կնդրու-էն (2 եւն. benzol, 2 ուրիշ տեղ յաճախ -ու). — կնդրու-էն (1, benzoline). — կնդրու, կնդրու (1, ք եւն. benzone). — կնդրու (1), կնդրու-էն (ք եւն. 2 «կնդրու-էն benzoyl). — կնդրու-էն (1, benzylène). — կնդրու-էն (1, benzylidène). — եւ բազմաթիւ նման ուրիշ ձեւեր, որոնց մէջ յատկապէս յիշուելու են նաեւ՝ կնդրէն-ու (1, benzényl). — կնդրու (ք. 2), կնդրու (1, benzoate). — կնդրէն (1), կնդրէն (ք. 2, benzoïne). — կնդրէն (1, benzidine, 2 «կնդրու-էն եւն):

հարկէ պիտի շփոթուի արեւմտահայ հնչմամբ նաեւ -ideի հետ: Անոր համար՝ երբ օրինակի համար amine ք կը գրէ «-իո», պէտք է որ դիւրաւ շփոթի amideի հետ (ք «ամէտ»): Վերջինս «ամէտ» կը գրեն նաեւ 1 եւ 2: 2 բայց աստի կազմած է «օշակէտ», իսկ առաջինը կը գրէ «ամէն» (1 չունի այս բառն՝ սոյն իմաստով): Գոնէ նուազ շփոթութեան պատճառ է amidine գրել «օսլայիէն», բայց amylamine ք կը գրէ դարձեալ «օսլայիէն» եւն (2 գրած է «օսլայիկ» եւ վերջինը՝ «օսլայիէն» 1 «օսլէն» եւ վերջինը՝ «օսլոյակիէն»):

Այսպէս յաճախ գործածուած -ին եւ -էն մասնակցները (-ine-, -ène) ընտրուած են, որովհետեւ նման են գաղղիականաց, բայց արդ միւս կողմանէ հայ մասնակցներու աւարտներ ալ ունինք նոյն ձեւերով: Ուստի ասոնք հայերէնի մէջ չունին այն անշփոթելի նկարագիրը, ինչպէս ունէր գոնէ բնածեւը, որ նախագաս ըլլալուն համար չէ ընդհանրացած, թէեւ յաճախ գործածուած ըլլայ: Այսպէս մինչեւ անգամ պարզ «ծխոյն» (գերմ. Kohlenstoff) բառին տեղ (ԳԲ), որ յամենայն դէպս ուղիղն է, ք գրած է բնած-ի (= գլ. carbone), զոր ընդունած են նաեւ 1, 2 եւն, որմէ ստեղծուած են ինչպէս բնած-ի (carbure) եւն՝ նոյնպէս ջրած-ի-բնած-ի (2) կամ գոնէ աւելի պարզ ջր-բնած-ի (1, hydrocarbonate) եւ բազմաթիւ նմաններ: Տեսունք թէ -al վերջաւորութիւնը ք փոխադրած է -ալ, օրինակ chloral «քլորալ» (ք եւն), բայց «քլորալ» (2), «քլորալ» եւ «գալալ» (1):

Անցողակի նկատենք թէ 1 արդէն սկսած է հայացընել նաեւ chloreք գրելով «քլոր, ԳԼ» (նաեւ 2 chlorine «քլորին, ԳԼ»), նկատի ունենալով այս յոյն բառին «կանաչ» (հմտ. «ԳԼ») իմաստը, որ կայ արդէն շատ բառերուն մէջ: Այս ճամբով օր մը նաեւ chrome, որ տակաւին կը գրուի ԳԼ, թերեւս թարգմանուի փորձուի օրինակի համար երբ բառով, քանի որ յոյն բառը կը նշանակէ «երփն, գոյն, թոյր» (1 եւն):

Զիարդ եւ իցէ -al աւարտի -ալ թարգմանութիւնը յարմար չէ: Որովհետեւ կայ նաեւ -ane աւարտ մը, օրինակ՝ méthane («մեթան» 1, 2, բայց 2 նաեւ «մօրակազ») հետեւաբար կրնայ դար-

1 Օրինակի համար chlorophylle (կանաչ եւ փերե-բառերէ կազմուած) ք գրած է բնած-ի-ալ (նաեւ 1, 2 եւն). 1 նաեւ փերե-ալ (նաեւ 1), — նաեւ chlorose ն «կանաչախտութիւն» կը թարգմանէր (նաեւ 2). բայց ք գրած է բնած-ի, 1 ք-ալախտ, ի հարկէ 1 կցած նաեւ «կանաչախտութիւն» խնդիր չկայ թէ վերջինս համար լուազոյն է հայերէն «գալուկ» եւ նաեւ անկէ յօրինուած բառ մը քան թէ «կանաչ» — ք եւն:

2 «աղբլ»¹. — Թիմոլ եւ Թիմոլ (thymol, ք «Թիմոլ», 2 «ուրոլ»²). — Բայց Թիմոլ (xylol). — յիշելու համար քանի մը կարծ բառեր:

Կարելի է անշուշտ նոյնպէս բառի կամքով մը նաեւ այս -ու գտնել հայ բառերու աւարտը (հմտ. Թաթու, կաթու եւն): Բայց յամենայն դէպս կենդանի աւարտ մը չէ. իրապէս կենդանի է միայն բայովերը (հմտ. Թողու, առնու եւն), որ հոս ի նկատի չի կրնար առնուիլ: Երբ պիտի առնուի եւրոպ. աւարտը, աւելի լաւ է պահել -ու, քան փոխել -ու, որ ամենեւին առաւելութիւն մը չունի:

Աւելի հայերէն է -ոց = -ose (հմտ. մեր հին -ոց եւ -ոց+): Արդ -ose սովորական յոյն (եւ յունարարին) գոյականակերտ մըն է (-osis), որուն կը համապատասխանեն հայ -ութիւն, -ութիւն, -ացութիւն, -ութիւն եւն ամեն կարգի բառերու մէջ, բայց նաեւ ուրիշ բառեր ինչպէս արդէն տեսանք (méthamorphose փոխաձեւութիւն եւն. chlorose դալուկն կամ «կանաչախտութիւն» եւն): Բժշկական բառերու մէջ այժմ յաճախ կը գրուի միայն -իտ, օր. tuberculose (ԳԲ այտուցախտութիւն. ք, 2 լաւ եւս՝ «պալուր-իտ», իսկ 2 «հիւծախտ» աւելի phthisie է. 1 նորանշան բառով «աղպախտ»): Բայց թէ օրինակի համար hypnose միայն «քնախտ» (1, 2) բառով թարգմանել բաւական ըլլայ, խնդիր մըն է: Յամենայն դէպս 2 լաւ եւս գրած է իբր բժշկական բառ անգղ. narcosis «թմրութիւն» — իսկ 1 նաեւ հոս (narcose) «թմրութիւն»: Այսպէս գրած է 1 բոլոր քիմիական բառերը, եւ 2 յայտմ յաճախ հետեւած է, բայց ոչ միշտ: Օրինակ՝ cel-lulose, 1 գրած է «խորշոց», խորշանութ (= ք, 2), բուռալիթ. — dextrose «աջ-ոց» (1, 2). — Galactose «կաթնոց» (1, 2, բայց նաեւ 2 եւ ք «կաթնանութ»): իսկ lactose 1 «կաթնին, կաթնաշաքար», 2 «կաթնոց, կաթնաշաքար» ք «շաքար կաթին»): — maltose «կաթնոց» (1, 2). — saccharose «շաքարոց» (1), եւ նմաններ, թէեւ կան քանի մը բառեր ալ տարբեր կերպով կաղմուած, օրինակ՝ formose «մըշնաշաքար» (1):

Յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ արդեօք ընտրած է 1 այս -ոց, եւ թէ արդեօք -ose եւ -ոց ձեւերու:

¹ «Աղբլ» եւն դժուարաւ ուղիղ կաղմուած ըլլայ: Բառին հին ոչ թէ լա. sal (աղ) է, այլ լա. salix (սալի), ուստի salicyl- (ք «ուռնիութիւն», ք «ուռնածին», 1 «ուռնած», ուռնածախութիւն). եւ իրապէս salol անանց է «ուռնածախութիւն» կամ ուռնածախութիւն (գերմ. Salizilsäure, ք. acide salicylique, 2 «ուռնականութիւն», 1 «ուռնածախութիւն»): Բայց քաղաքական փետրի մը հետ, եւ ըստ կաղմութեան «ուռնածախութիւն» փետրի (գերմ. Salizylsäure-Phenyläther): Ընդ համար 1 փետրի եր «ուռնութիւն» 2 «ուռնութիւն» իրենց ընտրած ձեւերով: — Չանց կ'ընենք ուրիշ փոխադրութեանց մասին ալ դիտողութիւններ ընել:

Նմանութիւնն ըլլայ պատճառը: Ունինք հայ -ոց(+), ինչպէս՝ այտոց, ուռնոց եւն, բայց նաեւ -ոց(+), օր. վայրոց, խայտոց, պիտակոց, կողոց, մոլոց, լայնոց եւն: Բայց այս -ոց(+) աւելի սահմանադէպ է, մինչ սովորական է -ոց, մանաւանդ իբր անականակերտ: Մեր գաւառականաց մէկ մասին մէջ ալ ունինք. -ոց(+) վերջաւորութեամբ բառեր: Հաւկթի գեղնոցը մտած է արդէն նաեւ «Առձեռն» ի բառաշարքին մէջ. բայց տակաւին ոչ՝ ճերմոցը: Բաւական տարածուած է Ժամոց: Այս կարգի են՝ կաթի «Երոց» (հաստ սեր). մի քանի -ոց մասը (կակուղը, առանց ոսկրի) եւն: Բայց նաեւ ասոնց մէկ մասին ծագումը տարբեր է. եւ Երեւանի «Երոց» իբր «Երեւնիների անտառ» յայտնապէս ուռնոց է, եւ Ժամոցի քով կայ Ժամոց. եւ ինչպէս չորոց կը հնչուի նաեւ չորեց ձեւով, նոյնպէս -ոց+ եղած է -ուց+ եւն, եւ -ոց+ այլեւայլ գաւառաց մէջ յաճախ կը հնչուի -ոց (հմտ. հանգոց — «հանգոց» եւն): Մշոյ այրոց+ (այրուած տեղը, այլոց՝ երոց+), ունի իւր համեմատականը՝ Երեւանեան այրոց+ (հիւանդագին տապ, Ամատունի՝ երոց+ եւ երոց+, քոսոց եւն), իսկ խոտընոց երոց+ «հրդեհ» նշանակութեամբ է (հմտ. այրոց+, այրած եւն): Իսկ «Երեւնոց» (Երեւանցի), երոց+ (վաղը) եւ նման ձեւեր արդէն ունի մեր հին լեզուն (այրոց, Երեւնոց եւն): Բնական կը մնայ խոտընոց Բոնիկոց (ամանի մը բլրակաձեւը՝ Բոնիկ, Երեւանի եւ մալուխի ծայրը). որովհետեւ թերեւս բարդութիւն մը կրնար ըլլալ -ոց բառով, զոր ունին ուրիշ գաւառականք ալ (Ամատունի, 369): Բայց որովհետեւ համադր է նաեւ Բոնիկոց՝ նոյն բարբառի -ու աւարտով, կարելի թէ առաջինն ալ ըլլայ Բոնիկոց, այսինքն՝ բուն Բոնիկոց¹: Յամենայն դէպս այլեւայլ գաւառներու մէջ այս -ոց(+)

1 Ամատունի չունի Երեւ. -ոց բառը, ինչպէս չունի միւս բառերուն մէկ մասը. բայց ունի այրոց+, երոց+, երոց, Ժամոց-Ժամոց եւ չորոց-չորոց եւն (կարնայ գիւղերը եւն աւելի չորոց+ ձեւը կը գործածեն): Միւս բառերը՝ հմտ. Աճառեան, իւրաքանչիւր տեղը — խոտընոցին դեղնուցի կ'ըսէ Բոն (Աճառեան կը նշանակէ բառս՝ առանց գաւառի տեղի), որ անշուշտ «Բոն-որ» եւն բառերու արմատն է: Բիւլ գործածուած Բոնոց+ աւելի հակված ամբողջ ներբերն է: Նոյն գաւառական իբր փաղաքական ու տարրական կը գործածէ -ու, -ու, -ու, -ու, -ու ձեւերը: Բոն-Բոն (Բոնգոնի), Միւս (Միւսոն) եւն, բայց պարսկ. գէշ պառաւ, քորոն՝ փոած եւն: — Զոն-Զոն (Զոնան, Բաթմալ՝ Բաթմոս եւն. Բոն-Բոն (մոգի) եւն: — Գոն-Բոն՝ Գոյիանէ, Դանսալ՝ Դանսեւն, բայց քոն-քոն՝ փոքր դմակ, քոն-քոն՝ փոքր շաղգամ եւն: — Երեւն՝ Երեւնի, Խալալ՝ Խալալուր, բայց՝ աղբլ, Դանսալ եւն՝ փոքր աղբլի մանչ եւն, փոլալ՝ քորոյլ մեծցուած աղբլ եւն (հմտ. 2. Կաթի. Հաճեանի գործը տակաւին անտիպ): — Ուրիշ գաւառականաց մէջ ալ կան նմաններ, այլեւայլ ծագումով, օրինակ՝ Բոն-Բոն — Բոն-Բոն (Աճառեան, 198) եւն, բայց նաեւ Կոն-Բոն (Գանաճ, անդ՝ 608), Գիւլ (տիւր, անդ՝ 1031) եւն:

ածանցեալ մարմնոյ մը համար գաղղ. կ'ըսուի dé-
rivé (գերմ. Derivat), ինչո՞ւ չըսենք «ածան-
ց-ըդ» — վերջաւորութիւն մ'որ արդէն կը գոր-
ծածուի ուրիշ պարագայից մէջ (հմտ. քնն. Եւն):
Մեր գեղեցիկ եւ կարճ -յի աւելի կրնար օգտա-
գործուիլ այն դիպաց մէջ, երբ ---ի-ն, ---ն եւն
չեն կրնար ճշգրտիւ պատշաճիլ: Անոնք որ գրած
են օրինակի համար «լ-ի-յի» culture բառի որոշ
երանգ մը թարգմանելու համար, շատ յարմար ձեւ
մը ստեղծած են: Այսպէս կազմուած են շարք մը
գեղեցիկ բառեր: Եւ՝ յիշելու համար միայն վերը
(§ 25) յառաջ բերուած երկու բառերը, Narcose
անշուշտ նաեւ «թմրութիւն» է (2), բայց վերա-
բուժական գործողութեան համար գործադրուած
թմրաբերութեան կրնար պատշաճօրէն յատկացուիլ
իւր-իւր եւ առի լաւագոյն է քան Լի ստեղծած
«թմրոց»: Նոյնպէս hypnose բառի՝ բաց ի
«քնախո» առմանէ՝ միւս առմանց համար կրնար
ըսուիլ «քն-»-ի. քանի որ արդէն hypnotisme եւն
կը փոխադրուին «քնածութիւն, քնեւածութիւն»
(Լ նաեւ «քնեւութիւն») եւն բառերով: Մեր նաեւ
ըստ իմաստին յարմար (-) -եք գործածած է Ք
բացառաբար գրելով Բե-եի-եք (térébène, ինչպէս
térébylène գրած է զարտուղաբար Բե-եի-ե-ի¹):
Բայց ինչ որ բացառաբար էր՝ կրնար կանոնաւոր
պաշտօն մը ստանձնել, ինչպէս ասոնք՝ նոյնպէս շարք
մ'որիշ աւարանները զորոնք կարելի չէ հոս յառաջ
բերել, եւ արդէն աւելորդ է մեր նպատակին համար:
Նոյն ծամբան շարունակած են նաեւ գաւա-
ռաբարբառները, եւ օրինակի համար կազմած են
իւր-իւր, քանի որ կար աղ-աւ, եւ քանի որ կար
-ն եւ -է (բոլորչի, գոլորչի, ուղէչ եւն), ստեղծած
են՝ -օշ (հմտ. փրթօշ, դանդափօշ եւն, Ամատ.
159 եւն. հմտ. Աճառեան, 365): Կող բառէն
յօրինած են իւր-իւր (կեղեւն եւն), կող-նշ, եւ ուրիշ
իմաստով ինչպէս իւր-իւր (խիտնշ, Ամատ. 354),
նոյնպէս գարձեալ իւր-իւր, իւր-իւր (խաղողի
տեսակ, Աճառ. 5814, հմտ. 5889 եւն. եւ ու-
րիշներ). կամ ք-ք բառէն՝ ինչպէս իւր-իւր, նոյն-
պէս իւր-իւր, իւր-իւր (Ամատ. 155, — տարբեր են՝
իւր-իւր՝ ճակատի խորշով, կնճիւ. եւ իւր-իւր՝ չորցած,
քաշուած, Աճառ-եան, 613) եւ նմաններ: Զիարդ
եւ իցէ՝ թողով այս բոլոր խնդիրները, ի վերջոյ
օրինակ բերենք տակաւին աւարտ մը:

(Շարունակելի:)

Հ. Յ. ՏԱՐԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԻ ՕՐԱԳՐԻՑ

Ա.

ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ԶԱԹՐՈՅԹԸ

Փաւստոս Բիւզանդը իւր «Պատմու-
թեան» Ե. գլուխ. ԽԳ. գլխում պատմելով
չորրորդ դարի վերջին տասնամեակների
հայ-պարսկական պատերազմների ու Մամի-
կոնեան-Արծրունի տոհմերի հակամարտու-
թեան մասին՝ նկարագրում է մի միջադէպ
այսպէս.

«Այս գրգռեաց Մերութանն այս
ղթապաւորն Պարսից եւ առեալ զօրս բա-
ղումս ի նմանէ եւ եկն եհաս յերկիրս
Հայոց . . . : Գայր, հասանէր ամենայն
բաղմութեամբն զօրացն Պարսից յերկիրն
Հայոց եւ թողոյր զբանակ զօրացն Պարսից ի
գաւառին Կորճէից եւ ինքն իւրով սեփհա-
կանան զնդան հրոսիւն մեկնէր, զատանէր
յԱրեաց զնդէն . . . : Եւ ինքն զիւր զօնդն
առեալ խաղայր, գայր հասանէր յերկիրն
Կող գաւառի: Եւ ինքն գտեղի առեալ՝ առնէր
տես ի բանակն Մանուէլի: Եւ գային հա-
սանէին լրտեսքն եւ զիտէին զՄանուէլ, զի
էր բանակ նոցա ի Բագրաւանդ գաւառի ի
Բագուան աւանի, որ է մօտ յաւերական Զա-
րեհաւանդ քաղաքի . . . : Եւ չու արարեալ
(Մեհրութանայ) կատարել զգործն, յոր
փութացեալ կապէր հասանել, եւ էին ի
վայրսն, ընդ որ գալ էր զնդին ընդ ճանա-
պարհն, լերինք ինչ, որում ի բնակչացն
եղջերք կոչեն: Եւ մինչդեռ գայր Մերու-
թանն ի ճանապարհի զնդան իւրով, զի-
պեցան նմա ուղևորը, յորս հարցանէր Մե-
րութանն եւ ասէր.

— «Ճանապարհս ի Բագրաւանդ ընդ
որ երթայ»:

Եւ ուղևորացն տուեալ պատասխանի՝
տապիր.

— «Ճանապարհս ընդ Եղջերս է»:

Եւ մեծապէս խտրեաց Մերութանն
ընդ միտս իւր, տրամեցաւ ընդ բանն, սա-
կայն տայր հրաման չարաչար քարչել զու-
ղևորսն եւ ձեծել:»¹

Կող գաւառում կամ Կողովում ինչ
որ լեռներ են եղել Եղջերք անունով: Մեհ-

¹ Այսպէս է «բեւեկնակ» բայց առաջինը՝ «բե-
կեն» իսկ térébenthyle «բեւեկնուտ», բեւեկնակութիւն. té-
rébenthylène «բեւեկնուտեան». 2 չէ գրած ասոնց համա-
պատասխանող բառերը: